

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛІДІВ ЗАПАХУ (КРИМІНАЛІСТИЧНА ОДОРОЛОГІЯ)

16.1. Поняття, наукові засади й завдання криміналістичної одорології

Криміналістична одорологія – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності виявлення, аналізу, вилучення та зберігання запахових слідів і розроблюваних на їх основі технічних засобів, наукових прийомів і методів їх дослідження з метою розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень, а також подальшого їх використання в кримінальному судочинстві¹.

Однією з нетрадиційних галузей криміналістичної техніки є криміналістична одорологія. На сьогодні продовжується інтенсивне наукове осмислення науково-технічних засобів і методики виявлення, вилучення та збереження запахових слідів, підвищення ефективності їх використання в розкритті й розслідуванні злочинів, а також розроблення відповідних теоретичних положень. Знання криміналістичної одорології широко використовується для: установлення конкретної особи, об'єктів, механізму події кримінального правопорушення; виявлення первинного джерела запахових слідів, із метою розшуку людей «по гарячих слідах»; пошуку наркотичних засобів, зброї та боєприпасів у межах діяльності митної служби; проведення саперних і вибухових робіт для розшуку мін, вибухових речовин тощо.

¹ Шевчук В. М. Одорологія криміналістична. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 20. Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. С. 550–552.

Предметом криміналістичної одорології є вивчення закономірностей, пов'язаних із використанням *запахових слідів і їх носіїв* у боротьбі зі злочинністю, а саме: 1) процес формування запаху; 2) властивості запаху; 3) психофізіологічна природа нюху. Для цього застосовують такі методи: а) методи хімічного аналізу й синтезу (вони спрямовані на дослідження структури і складу молекул пахучої речовини); б) біологічний метод (вивчає процеси вироблення молекул запаху живими організмами та психофізіологічну природу нюху); в) фізичні методи (використовують для розроблення приладів-аналізаторів, за допомогою яких розпізнають запахи – мас-спектрометрія, газова хроматографія, інфрачервона спектрометрія, метод рухомих іонів). До фізичних методів належать: метод аерозольно-криогенного концентрування, заснований на поєднанні процесів низькотемпературної конденсації; метод аерозольної фільтрації аналізованої проби, що спрямований на концентрацію летючих метаболітів із метою їх використання для ідентифікації запаху людини.

Закономірності використання запахових слідів у межах кримінального судочинства ґрунтуються на фізичних, хімічних і психофізіологічних явищах природи. Для забезпечення достовірності результатів ідентифікації людини з використанням запахових слідів завдяки застосуванню службового собаки необхідно враховувати механізм функціонування його нюхового апарату. Психофізична природа нюху також є складовим елементом предмета криміналістичної одорології. Процес сприйняття запаху органами нюху можна розглядати як самостійне явище матеріального світу, тісно пов'язане з формуванням, виділенням і поширенням запаху. Сприйняття запаху є відчуттям, що виникає в людини і тварин внаслідок дії певних хімічних речовин на нюхові рецептори. Нюх є одним із зовнішніх почуттів людини і тварини, під яким розуміють їх здатність сприймати й розрізняти запахи.

Наукову основу криміналістичної одорології становить вчення про природу, властивості й механізм утворення та сприйняття запаху (запахових слідів), тобто одорологія як вчення про запахи. Ідея використання наукових знань одорології в процесі доказування ґрунтується на можливості здійснення ідентифікації за запахом. Використання одорології у сфері розкриття та розслідування злочинів пов'язане з діяльністю фундатора криміналістики Ганса Гросса, який у 1896 р. сформулював пропозицію використати службово-розшукових собак

у боротьбі зі злочинністю¹. Із розвитком наукових знань у цій сфері ці засоби й методи перетворювалися, розроблялися нові криміналістичні методики, вивчалися їх можливості застосування в досудовому розслідуванні й судовому розгляді. У цей час виникненню криміналістичної одорології сприяв розвиток природничих і технічних наук (зокрема молекулярної біології, хімії, електроніки, кібернетики), викликаний науково-технічним прогресом, цифровізацією та технологізацією процесів.

Об'єктом вивчення криміналістичної одорології є запах. У цьому розумінні поняття «запах» розглядають як у широкому, так і вузькому значенні. У широкому розумінні запах виступає як об'єктивна властивість фізичних тіл, що полягає в безперервному виділенні в зовнішнє середовище часток певної речовини – молекул, які утворюють слід запаху. У вузькому – запах розуміють як суб'єктивне відчуття (відображення, уявний образ), яке виникає в людини або тварини внаслідок взаємодії часток пахучої речовини з нюховими рецепторами. Запах характеризується високою стійкістю, незмінністю, безперервністю утворення. Він є «хімічним підписом» людини й індивідуалізує особу, дає змогу її ототожнити.

Запахи, що виходять від людини, можна умовно розділити на природні, професійні й побутові. До *природних* належать запахи виділень різних частин організму. *Професійні* запахи – це запахи, властиві, наприклад, медикам, м'ясникам, водіям та ін. До *побутових* запахів належать запахи, притаманні певним приміщенням: кухням, холодильникам, ванним кімнатам. Окрім цього, запахи можна поділити на: місцеві (з окремих частин тіла людини); індивідуальний запах (сукупність місцевих запахів людини); побічні запахи, які привнесені ззовні (одяг, табак, парфюм, мастило, бензин тощо).

Фізичними властивостями запаху є: 1) *летючість* – здатність речовини, що випаровується, переходити з рідкого або твердого в газоподібний стан; 2) *розчинність* – здатність газоподібних (пахучих) речовин розчинятися в клітинах нюхового органу людини або тварини й викликати відчуття запаху; 3) *адсорбція* – поглинання пахучих речовин із газоподібного середовища поверхневим шаром іншої речовини; 4) *розведення* – зміна концентрації речовини, що веде до утворен-

¹ Кофанов А. В., Кобилянський О. Л., Біленчук П. Д. Запахові сліди та їх властивості : метод. рек. Київ : Київ, 2010. С. 4.

ня нової якості запаху; 5) *дифузія* – взаємопроникнення частинок однієї речовини до іншої.

Основними завданнями криміналістичної одорології є:

1) вивчення закономірностей виникнення, виявлення, фіксації, збирання та зберігання запахових слідів із метою розкриття, розслідування та попередження злочинів;

2) розроблення сучасних науково-технічних засобів, здатних визначати, фіксувати, зберігати та створювати документи унікального запаху в цифровому форматі з можливістю надалі розкласти запах на складові;

3) розроблення сучасних методів, прийомів і способів установлення (ідентифікації) різних об'єктів (людей, предметів, речей, документів) за запаховими слідами;

4) розроблення та впровадження сучасних методів, методик та інноваційних науково-технічних засобів роботи із запаховими слідами під час проведення слідчих (розшукових) дій, судово-odoroлогічних експертиз;

5) розроблення сучасних інструментальних методів, науково-технічних засобів для пошуку й виявлення наркотичних засобів; вибухових матеріалів і речовин, зброї та боєприпасів; живих людей, трупів і їх частин; проведення одорологічної вибірки людини й речей; розшуку злочинця та місць його перебування тощо.

Використання спеціальних знань у галузі одорології в межах кримінального провадження відбувається в таких *формах*:

1) лабораторного одорологічного дослідження запахових слідів (зразків запаху) й об'єктів-носіїв (жива людини або труп, речові докази, документи тощо);

2) позалабораторного одорологічного дослідження запахових слідів та об'єктів-носіїв (жива людини або труп, речові докази, документи тощо), а саме: а) розшук особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, за її запаховим слідом і переслідування її по «гарячих слідах»; б) пошук різних об'єктів (живих людей, трупів і частин трупа, знаряддя вчинення злочину та предметів – речових доказів, що зберегли індивідуальний запах особи (злочинця, потерпілого)); в) установлення групової належності джерела походження твердих, рідких і сипучих речовин, що володіють властивостями запаху; г) ідентифікація об'єктів (людей, предметів, речей, документів) за їх запаховими слідами; ґ) ви-

явлення за слідами запаху: вибухових матеріалів і предметів; вибухових речовин і вибухових пристроїв; небезпечних речовин, що переміщують контрабандним шляхом; живих людей, трупів і частин трупа в умовах воєнного стану, дії непереборних сил природи, нещасних випадків, терористичних актів, техногенних катастроф; д) пошук наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів тощо.

Криміналістична одорологія є системою наукових прийомів і рекомендацій щодо використання біологічних й інструментальних засобів для виявлення, аналізу, вилучення та зберігання запахових слідів для їх подальшого використання під час досудового розслідування з метою встановлення (ідентифікації) різних об'єктів (людей, предметів, речей, документів).

Залежно від способів вилучення, аналізу й реєстрації запахів криміналістичну одорологію поділяють на:

1) *кінологічну*, де як аналізатор пахучих речовин використовують детектор біологічного походження (орган нюху спеціально підготовлених тварин – собак). Розробляє засоби, прийоми й методи використання собак для роботи із запаховими слідами;

2) *інструментальну* (ольфактроніка¹), яка як аналізатор пахучих речовин застосовує науково-технічні засоби. Розробляє науково-технічні засоби, прийоми й методи виявлення, зберігання та консервації і дослідження запахових слідів. Цей метод заснований на фізико-хімічних властивостях приладів, здатних виділяти й реєструвати спектр пахучих речовин у вигляді ольфактограми, а також розрізняти (детектувати) з високою чутливістю та описувати окремі компоненти виділень людини.

Отже, використання методів криміналістичної одорології охоплює процеси й технології виявлення та збирання запахових слідів за допомогою детекторів біологічного походження (собак, інших спеціально тренованих тварин), а також застосування інструментальних методів і науково-технічних засобів для роботи з такими слідами з метою виявлення, розслідування та профілактики кримінальних правопорушень

¹ *Ольфактроніка* – (від лат. *olfactus* – запах) наука про нюх, що вивчає психофізіологічну природу нюху, закономірності механізму утворення, виділення, поширення та сприйняття запаху. Учення про нюх охоплюється поняттям «*одорологія*» (від лат. *odoro* – запах і грец. *logos* – учення, тобто одорологія – учення про запахи. Ольфактроніка (одорологія) буває декількох видів – медична, криміналістична та психологічна; крім того, використовується і в повсякденному житті (наприклад, у парфумерії).

зادля подальшого їх використання як доказової або орієнтувальної інформації в кримінальному судочинстві.

16.2. Сліди запаху: поняття та види. Правила роботи з одорологічною інформацією під час розслідування кримінальних правопорушень

Запахові сліди посідають важливе місце в діяльності з виявлення, розкриття, розслідування, попередження кримінальних правопорушень. Вони є важливим джерелом доказової інформації щодо встановлення осіб, причетних до вчинення злочину і їх розшуку по «гарячих слідах».

Запахові сліди утворюють особливу групу, споріднену традиційним слідам у трасології, проте вони відрізняються окремими властивостями та специфічним агрегатним станом їхнього джерела (слідоносія). Передусім, запахові сліди невидимі; вони не мають сталої зовнішньої форми; потребують особливих умов роботи щодо виявлення, вилучення та зберігання; вимагають в окремих випадках особливих умов безпеки при роботі й дотримання спеціальних правил поведінки з ними тощо. Все це зумовлює обрання спеціальних прийомів, методів і науково-технічних засобів у роботі з ними.

Запаховий слід – це своєрідний невидимий слід у вигляді частинок (молекул) якої-небудь речовини, що виділяють у навколишнє середовище об'єкти матеріального світу (предмети, речовини, люди, тварини, рослини) – носії запаху, які сприймаються людьми, тваринами через подразнення нервових закінчень органів (рецепторів) нюху або за допомогою спеціальних приладів.

Запаховий слід – це газоподібний стан речовини, що містить якісну інформацію про об'єкт-носії запахової інформації (матеріальний або біологічного походження). Такий слід виникає внаслідок безперервного переходу тіла з твердого або рідкого стану в газоподібний. Відокремлені молекули, які знаходяться в навколишньому середовищі, змішуються з молекулами повітря та утворюють газоподібний слід.

На основі фізичних властивостей запаху можна визначити такі **криміналістичні властивості запахових слідів**:

1) *безперервність механізму утворення* – за наявності джерела й відповідних зовнішніх умов запаховий слід утворюється безупинно – доти, доки існує джерело запаху (предмет, речовина). На відміну від трасологічних слідів, утворення яких відбувається в основному миттєво, утворення запахових слідів є триваючим процесом;

2) *рухливість структури* – характеризує внутрішній стан речовини сліду і свідчить, що між його частками (молекулами) немає зв'язку, вони знаходяться в хаотичному русі й постійно перемішуються між собою і частками середовища, у якому відбувається слідоутворення;

3) *розсіюваність* – це властивість запахового сліду розосереджуватися в ємності або в просторі і в такий спосіб зменшувати кількість запахової речовини в одиниці об'єму;

4) *подільність запахових слідів* – речовина, що утворює запаховий слід, знаходиться в газоподібному стані, цей слід може бути розділений на частини, причому кожна з них буде зберігати якісні характеристики цілого;

5) *збереження слідів і зразків запаху людини в герметичній упаковці* – можливість повного збереження всіх індивідуальних якісно-кількісних характеристик людського запаху й запаху інших речових джерел інформації при переміщенні їх до відповідної герметичної упаковки (придатність для зберігання ймовірних носіїв слідів запаху людини фактично необмежена, протягом десятків років);

6) *індивідуальність слідів і зразків запаху людини* – основні якісні й кількісні параметри запаху кожної конкретної людини неповторні, властиві тільки їй, а тому вона (людина) може бути ідентифікована за запахом;

7) *відносна стійкість слідів запаху* – тобто незмінність хімічної структури молекул запаху в умовах навколишнього середовища, що дає змогу збирати й досліджувати їх на предмет установлення джерела походження через певний період часу;

8) *відносна незмінність зразків запаху людини* – основні індивідуальні якісні й кількісні параметри запаху конкретної людини протягом усього її життя залишаються незмінними. Проте інші якісні й кількісні характеристики її запаху постійно змінюються під впливом уживання лікарських препаратів, алкоголю, паління цигарок, фізичних або

психічних навантажень тощо. У таких ситуаціях правильно обрана методика проведення одорологічного дослідження має забезпечити виключення помилок, проведення ґрунтовних досліджень та отримання об'єктивних результатів.

Особливе криміналістичне значення слідів запаху пов'язане з тим, що кожна людина має лише свій індивідуальний запах, що характеризується властивостями стійкості й незмінності. Запахову інформацію про людину можуть нести різні матеріальні об'єкти-носії (*джерела запаху людини*):

1) *джерела-носії запаху основного джерела*: відокремлені від тіла людини тверді й рідкі частки біологічного походження (виділення людини) – шматочки тканини, волосся, кров, потожирова речовина, сперма, слина й інші виділення, пов'язані з його фізіологічною діяльністю;

2) *джерела-носії власного (основного) запаху*: людина, наркотичні засоби, психотропні речовини, отруйні речовини, лікарські препарати, вибухові речовини тощо;

3) *джерела-носії привнесеного (чужого) запаху*: а) предмети, що знаходяться в постійному контакті з людиною – одяг, взуття, особисті речі, ключі від квартири й робочого сейфа, запальничка, авторучка, сірники, портфель, дамська сумочка; предмети туалету – гребінець, носова хустка, приколка; б) об'єкти тимчасового контакту з тілом людини – знаряддя вчинення кримінального правопорушення, предмети праці й інструменти; речі матеріальної обстановки й ґрунт, яких торкалася людина безпосередньо або опосередковано в процесі вчинення кримінальних правопорушень.

Чинниками, які впливають на збереженість (схоронність) запахових слідів є: вид джерела-носія запаху людини; здатність носія адсорбувати запах людини; тривалість контакту людини з предметами матеріальної обстановки; зовнішні умови (температура, вологість, інтенсивність руху повітряних мас) тощо.

Аналіз запахових слідів дає змогу: визначити учасників злочину; установити (ідентифікувати) живу людину або труп; установити приналежність особи злочинця (правопорушника) до певних предметів (об'єктів), які виявлені на місці події або в інших осіб; визначити походження запаху від конкретних об'єктів-носіїв (осіб, речових доказів, документів тощо). Значення запахових слідів під час досудового розслідування полягає у вирішенні оперативно-розшукових завдань, ви-

суненні криміналістичних версій та використання їх у процесі доказування як важливих речових доказів причетності особи до вчиненого кримінального правопорушення.

Запахові сліди класифікують з різних підстав з урахуванням механізму їх утворення, джерел походження, часу зберігання та місця їх походження.

За механізмом утворення запахів сліди можна розділити на:

1) *сліди-джерела запаху* – різні матеріальні об'єкти, наприклад, нафталін, бензин, парфуми, сир, комахи, рослини, тварини, люди, тобто матеріальні об'єкти, які за певних умов випаровуються та утворюють запахів сліди;

2) *сліди-запахи* – газові утворення, хмара-суміш повітря з молекулами пахучої речовини, якщо в цьому місці відсутнє безпосереднє джерело запаху.

За джерелами походження запахів сліди поділяють на:

1) *сліди власного запаху речового джерела*, склад яких зумовлений процесами життєдіяльності для живих істот і внутрішніми властивостями для речових джерел неживої природи;

2) *сліди набутого запаху, джерелом якого стали певні речі (речові джерела)*, які, зі свого боку, поділяють на: а) сліди набутого запаху речового джерела тимчасового характеру, яких це джерело за певних умов може звільнитися (запах може бути знищений або може сам зникнути); б) сліди набутого запаху речового джерела постійного характеру, яких це джерело звільнитися не зможе;

3) *сліди сукупного запаху речового джерела*, які представлені сукупністю всіх чи частини названих різновидів слідів запаху;

4) *сліди фонових запаху*, тобто сліди запаху інших речових джерел інформації, навколишніх носіїв слідів запаху;

5) *сліди остаточного запаху речового джерела*, що складаються з усіх або частини названих слідів запаху та в кінцевому підсумку підлягають дослідженню під час того чи іншого напряму позалабораторних одорологічних досліджень.

За часом збереження запахів сліди людини прийнято ділити на три види: 1) свіжі (до однієї години); 2) нормальні (не більше трьох годин); 3) старі (понад три години). Такий поділ досить умовний та залежить від факторів і механізмів утворення та сприйняття пахучих слідів.

За походженням запахові сліди та зразки запаху людини можуть бути класифіковані на:

1) *сліди місцевого індивідуального запаху людини*, які визначаються особливостями функціонування шкірних, потових, сальних й ендокринних залоз в області окремих органів чи тканин тіла людини;

2) *сліди сукупного індивідуального запаху людини*, що складаються зі всіх або частини слідів місцевих індивідуальних запахів конкретної людини;

3) *сліди супутніх запахів людини*, серед яких можуть бути виділені: а) сліди запаху одягу, зокрема взуття та інших предметів постійного контакту з тілом людини (сліди запаху перуки, окуляри, годинник, гаманець, мобільний телефон, планшет тощо); б) сліди запаху різних функціональних змін, зумовлені захворюваннями, прийомом медпрепаратів, фізичними навантаженнями, психічним перенапруженням та іншими змінами функціонального стану людини; в) сліди побутових запахів, тобто сліди запаху, які викликані побутовими умовами життя конкретної людини: сліди запаху предметів туалету (косметики, зубної пасти, парфумів та інших речовин індивідуальної гігієни), сліди їжі; запахи, зумовлені шкідливими звичками (вживанням алкоголю або наркотиків, курінням тощо) запахи житла (обстановки квартири й домашнього господарства, зокрема домашніх тварин і птахів), сліди запаху предметів особистого вжитку (прикрас, робочих інструментів, транспортних засобів, книг тощо) та ін; г) сліди професійних запахів, тобто сліди-запахи, придбані людиною в процесі здійснення трудових функцій; ґ) сліди запаху громадських місць (громадського транспорту, повітряного середовища мікрорайону проживання, шляху на роботу й назад, магазинів та інших місць, які не є місцем роботи цієї людини); д) сліди ситуативних запахів, утворення яких для цієї людини має ситуативний характер (сліди запаху бруду, фарби й інших речовин, якими людина випадково забруднилася тощо);

4) *сліди сукупного загального запаху людини*, що складається з усіх перерахованих слідів запаху та слідів запаху, які людині притаманні на момент запахового слідоутворення або отримання від неї зразків запаху;

5) *сліди фонових запахів людини*, тобто запах об'єктів навколишнього оточення, у якому відбувається слідоутворення;

б) *сліди остаточного запаху людини*, що складаються з усіх або частини названих слідів або зразків запаху й підлягають лабораторно-му або позалабораторному одорологічному дослідженню.

Правила роботи з одорологічною інформацією під час досудового розслідування. Робота із запаховими слідами є важливою складовою організації та тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій (огляду місця події, огляду речей, огляду особи, обшуку, слідчого експерименту), яка має передувати роботі з будь-якими іншими слідами на місці події (сліди рук, ніг тощо).

Роботу з одорологічною інформацією під час розслідування кримінальних правопорушень здійснюють за загальними правилами з урахуванням особливостей, характерних для цих слідів: 1) створення умов, що забезпечують максимальне збереження запахових слідів, урахування здатності їх забруднення або змішення зі сторонніми пахучими речовинами (використовують стерильні засоби – рукавички, контейнери тощо); 2) обмеження кількості учасників огляду місця події; 3) дотримання правил безпеки роботи із запаховими слідами; 4) дотримання суворой черговості щодо їх пошуку (виявлення), фіксації, вилучення, зберігання та подальшої роботи з ними; 5) з'ясування механізму утворення та їх властивостей (у тому числі висування версій); 6) виявлення об'єктів-носіїв (джерел, предметів) запахових слідів; 7) застосування детекторів біологічного та/або інструментального походження для затримання злочинця по «гарячих слідах», виявлення загублених, кинутих або прихованих об'єктів-носіїв (предметів) запахових слідів; 8) дотримання умов, правил і рекомендацій відібрання (вилучення) запахових слідів з об'єктів-носіїв (джерел запаху людини); 9) перед відібранням запахових слідів необхідно їх сфотографувати; 10) відібрані носії повинні бути герметично упаковані; 11) роботу зі слідами на місці події потрібно починати з пошуку та вилучення носіїв запаху людини; 12) усі дії з виявлення, відібрання та зберігання (консервації) відображають у протоколі; 13) джерела-носії запаху за можливості відбирають разом із запаховими слідами тощо.

Типовими помилками на різних етапах роботи із запаховими слідами найчастіше є такі : 1) невчасність вилучення запахових слідів; 2) затримка з направленням вилучених об'єктів-носіїв запахових слідів на дослідження; 3) змішання об'єктів-носіїв запаху, вилучених із місця події, та порівняльних запахових зразків; 4) неправильно викорис-

тані для пакування поліетиленові пакети, кришки (вони пропускають запахові речовини) тощо.

16.3. Виявлення, фіксація, вилучення та збереження запахових слідів

Робота із запаховими слідами охоплює дії з виявлення, фіксації, вилучення, зберігання та їх дослідження під час проведення слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів із метою досягнення завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України.

Пошук і виявлення запахових слідів має свої особливості та здійснюється переважно під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, а саме: огляду місця події, огляду речей, огляду особи, обшуку, слідчого експерименту тощо. Установленню одорологічної інформації (слідів запаху) сприяють вивчення матеріальної обстановки місця події, слідів рук, ніг (взуття), транспортних засобів, а також дослідження предметів, залишених особою, яка вчинила злочин. В цьому плані реконструкції механізму слідоутворення та виявленню об'єктів-носіїв запахових слідів особи злочинця буде сприяти рефлексивне управління та мислення слідчого.

Найімовірнішими місцями виявлення запахових слідів можуть бути: 1) місця схованки злочинців до скоєння кримінального правопорушення; 2) підходи до дверей і вікон зовні та всередині приміщення; 3) місця, де зберігалися та звідки викрадені цінності; 4) електричні щити, схованки, місця виявлення предметів, цінностей, знарядь злочину, особистих речей злочинців; 5) шляхи відходу злочинців (коридор, сходові клітки); 6) місця укриття викраденого (горище, підвал, підсобні приміщення, пожежна шафа); 7) різні об'єкти (предмети, речові докази, документи), що вказують на причетність особи до вчиненого кримінального правопорушення, тощо.

На сучасному етапі існують два основні способи виявлення запахових слідів за допомогою: 1) *біологічних детекторів*, коли використовують нюх спеціально підготовлених тварин (собак); 2) *технічних детекторів*, де для виявлення запахових слідів застосовують науково-технічні засоби й інструментальні методи.

Виявлення запахових слідів за допомогою біологічних детекторів, коли як аналізатор пахучих речовин використовують орган нюху службового собаки (рис. 122). У формуванні й вирішенні завдань кінологічної одорології варто відзначити значну роль і практичну допомогу, яку надають кінологічні підрозділи та служби, які сьогодні створені в Україні. Зокрема, кінологічні підрозділи і служби існують зараз у Збройних Силах України та в різних силових структурах країни – СБУ, Національній поліції, Національній гвардії, ДСНС, Військовій службі правопорядку, Державній прикордонній службі України.

Рис. 122. Службовий собака під час одорологічної вибірки

Порядок, цілі, завдання та підстави використання службових собак, правила утримання, збереження, ветеринарного, речового, продовольчого забезпечення, дресирування, тренування, списання (ви-

бракування) службових собак, а також основи організації службової кінології під час роботи відповідних підрозділів і служб регулюють відповідні нормативно-правові акти України, серед яких основними є: Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження»; Закон України «Про ветеринарну медицину»; Закон України «Про Національну поліцію України»; постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2001 р. № 1348 «Про норми годування штатних тварин військових частин, закладів, установ і організацій Збройних Сил, інших військових формувань, структурних підрозділів Державної спеціальної служби транспорту, органів і підрозділів Національної поліції, цивільного захисту та установ кримінально-виконавчої служби»; Інструкція з організації кінологічного забезпечення в Державній прикордонній службі України, затверджена наказом МВС України від 26 березня 2018 р. № 234; Інструкція з організації службової кінології в Національній гвардії України, затверджена наказом МВС України від 5 серпня 2014 р. № 772; Інструкція з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України, затверджена наказом МВС України від 1 листопада 2016 р. № 1145; Інструкція про поводження з вибуховими матеріалами в органах і підрозділах Національної поліції України та підрозділах Експертної служби МВС України, затверджена наказом МВС України від 19 серпня 2019 р. № 691; Інструкція з організації діяльності кінологічних підрозділів ДСНС, затверджена наказом МВС України від 11 липня 2018 р. № 597, та ін.

Виявлення запахових слідів за допомогою інструментальних методів і науково-технічних засобів мають свою специфіку. Зокрема, з цією метою використовують технічні детектори для виявлення джерел запаху, які виділяють у довкілля газоподібні речовини, серед яких найбільш поширені такі: сигналізатори газу, сигналізатори загазованості, детектори витоків горючих газів, газоаналізатори, мас-спектрометри, хроматографи, газові аналізатори й інші прилади, що дають змогу ідентифікувати різноманітні запахи. Принцип роботи зазначених технічних приладів для виявлення запахової інформації ґрунтується на зміні хімічних, електричних, радіоактивних чи інших властивостей приймача приладу при контакті його з частками пахучої речовини відповідного джерела запаху. Технічні детектори запахів можуть мати високу чутливість, що іноді перевищує нюх живих організмів (собак),

проте реагують лише на якусь одну пахучу речовину. Цей спосіб також передбачає використання лабораторних установок для підготовки ольфактроактивної проби та хроматографічного аналізу з використанням аерозольно-криогенного методу концентрування летючих метаболітів із метою ідентифікації запаху людини. Цей метод заснований на поєднанні процесів низькотемпературної концентрації та аерозольної фільтрації аналізованої проби. На місці події для виявлення, вилучення, збирання та збереження запахової інформації використовують спеціалізовану валізу слідчого – *одорологічну валізу* (рис. 123). Вона містить комплект технічних засобів, які застосовують для пошуку, збирання та консервування запахових слідів на місці події для подальшої лабораторної ідентифікації¹.

Рис. 123. Одорологічні валізи (ОВ-1, О)

Пошук, вилучення (відібрання, збирання) та зберігання запахових слідів під час проведення слідчих (розшукових) дій проводять особи, які володіють спеціальними знаннями (кінолог, інспектор-кінолог, спеціаліст-одоролог, експерт-одоролог, інспектор-криміналіст). Для підвищення ефективності процесу збирання запахових слідів запропоновано поєднувати зусилля кінолога з розшуковим або спеціальним собакою (собакою-детектором) і експерта-одоролога. Спеціаліст-одоролог на місці події виявляє, фіксує, вилучає та упаковує виявлені запахові сліди, які в подальшому будуть надані для проведення судово-

¹ Одорологічна валіза ОВ-1. *Експертні системи* : вебсайт. <http://es-trade.kiev.ua/uk/odorology-kit.6X6MMn/>.

одорологічної експертизи. Для роботи з одорологічними слідами використовують комплекти (рис. 124).

Рис. 124. Комплект для роботи з одорологічними слідами

Загальні положення роботи на місці події кінологів зі службовими собаками визначені відомчими інструкціями, які мають значення для спеціалістів-вибухотехніків. Так, відповідно до ч. 3 ст. 237 КПК України слідчий для участі в огляді місця подій (ОМП) може запросити спеціалістів. Прибувши для участі в огляді, спеціалісти отримують від слідчого необхідну інформацію про обставини справи, дії учасників ОМП, здійснені до їх прибуття, завдання, які необхідно вирішити, та надалі виконують доручення слідчого, які стосуються використання його спеціальних знань. На початку огляду слідчий спільно зі спеціалістами визначають межі й порядок проведення огляду, після чого спеціаліст здійснює фотографування та відеозйомку місця події. Після отримання доручення слідчого на проведення динамічної стадії ОМП і завдання на виявлення слідової інформації спеціалісти визначають алгоритм пошуку доказів (слідів, речей, документів) і методи їх виявлення, після чого узгоджують свої дії зі слідчим та за його погодженням приступають до проведення ОМП. Дії спеціалістів, які безпосередньо пов'язані з виявленням, закріпленням і вилученням слідів і речових доказів, здійснюються відповідно до тактики ОМП та мето-

дики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Перед переміщенням об'єкта (з метою огляду й виявлення слідової інформації) спеціаліст здійснює його вузлову фотозйомку. Під час проведення пошуку й виявлення слідів спеціалісти застосовують наявні технічні засоби й використовують насамперед неруйнівні методи їх виявлення, а в разі недосягнення позитивного результату – руйнівні методи виявлення слідової інформації. Перед використанням руйнівних методів пошуку слідів спеціалісти повинні отримати від слідчого згоду на їх застосування та визначитися з пріоритетом слідової інформації, яка підлягає виявленню, з метою подальшого проведення експертних досліджень у лабораторних умовах.

Одорологічний набір¹ призначений для зручного відбору та зберігання запахового сліду. Вакуумне пакування надійно захищає вміст набору від потрапляння вологи й пилу. Склад набору: пакети одорологічні (10 шт.); рукавички нітрилові неопудрені (20 шт.); пломби червоні (10 шт.); пінцет стерильний (1 шт.); інструкція з відбору запахового сліду (1 шт.).

Про вжиті заходи й факти виявлення слідової інформації спеціалісти інформують слідчого. Під час огляду здійснюють фотографування та вилучення виявлених об'єктів, фіксують методи їх виявлення із зазначенням про це в протоколі ОМП. Під час фіксації виявленої слідової інформації в протоколі спеціалісти надають допомогу слідчому в описі специфічних ознак (вид і кількість виявлених слідів, їх локалізація, спосіб виявлення). За можливості сліди вилучають разом з об'єктами-слідоносіями. У разі неможливості вилучення слідової інформації з об'єктом-слідоносієм спеціаліст здійснює їх фотографування за правилами масштабної фотозйомки й виготовлення копій (відбитків і зілпків) цих слідів. Уся слідова інформація, об'єкти-слідоносії та інші предмети упаковують за допомогою спеціаліста згідно з установленими вимогами та передають слідчому, який здійснює огляд. Спеціаліст відповідає за якість і повноту виконання отриманих від слідчого або керівника органу досудового розслідування доручень під час проведення ОМП (п. 4.2 Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі в проведенні

¹ Одорологічний набір. *Expert* : вебсайт. URL: <https://pro-expert.in.ua/ua/p671277082-odorologichnij-nabir.html>.

огляду місця події, затвердженої наказом МВС України від 3 листопада 2015 р. № 1339).

Окрім цього, безпосередній пошук вибухових матеріалів під час огляду місця події за фактом отримання повідомлення про підготовку вибуху проводять спеціалісти-вибухотехніки Національної поліції України (НПУ) за участю кінолога зі спеціальним службовим собакою (п. 2.3). Керівник вибухотехнічної групи, залученої до проведення слідчої (розшукової) дії, пов'язаної з виявленням, використанням вибухових матеріалів або таких, що їх нагадують, серед інших функцій: роз'яснює заходи безпеки й наголошує на неухильності їх дотримання спеціалістами-вибухотехніками НПУ, інспекторами-кінологами й іншими працівниками і спеціалістами, які задіяні в проведенні слідчої (розшукової) дії; за потреби зміни навколишньої обстановки узгоджує безпосередньо на місці події зі слідчим (старшим слідчо-оперативної групи – СОГ) дії спеціалістів-вибухотехніків НПУ й кінологів із метою недопущення втрати слідів учинення правопорушення (п. 2. 20 Інструкції про поведіння з вибуховими матеріалами в органах і підрозділах Національної поліції України та підрозділах Експертної служби МВС України, затвердженої наказом МВС України від 19 серпня 2019 р. № 691).

Дії кінолога на місці події: 1) за узгодженням зі слідчим (дознавачем) визначає межі огляду місця події і порядок його проведення з метою виявлення слідів і предметів, які мають значення для застосування службового собаки, на основі наявної інформації визначає доцільність його застосування; 2) уживає заходів для розшуку й затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, застосуванням службового собаки по запахових слідах, речах і предметах, залишених на місці події, а також із метою пошуку слідів і предметів, які мають значення для розкриття і розслідування кримінального правопорушення; 3) бере участь у блокуванні місця вчинення кримінального правопорушення, його огляді, виявленні, фіксації, вилученні й зберіганні предметів і слідів, які можуть бути використані для розшуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, із застосуванням службового собаки; 4) позначає місця виявлення на шляху слідування службового собаки предметів і речей, які можуть бути використані для пошуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, із застосуванням службового собаки; 5) доводить до відома керівника СОГ інформацію про можливе походження запахоносіїв (слідів, предметів), виявлених на місці події, і їх використання для розкриття та розсліду-

вання кримінального правопорушення; 6) використовуючи отриману інформацію, застосовує службового собаку для розшуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, за її запаховими слідами; 7) обстежує за допомогою службового собаки прилеглу до місця події територію та можливі місця укриття особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (горища й підвали прилеглих будівель, які не є житлом чи іншим володінням особи, незамкнені сховища, лісопаркові зони, кар'єри тощо); 8) разом з іншими працівниками поліції бере участь у переслідуванні й затриманні осіб, яких підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення, застосовує при цьому службового собаку для вибірки осіб; 9) за відсутності можливостей застосування службового собаки або в разі втрати ним сліду діє за вказівкою керівника СОГ (п. 2.12 Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затвердженої наказом МВС України від 7 липня 2017 р. № 575); 10) вивчає обставини й характер події, установлює час учинення кримінального правопорушення, кількість осіб, що його вчинили, їх прикмети й напрямки руху, визначає інші фактори, які мають значення для розшуку правопорушників по «гарячих слідах»; 11) під час проведення першочергових оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій за необхідності бере участь у вилученні предметів і речей, у межах компетенції вживає заходів щодо їх збереження; 12) з метою виявлення підстав для застосування розшукового собаки разом з іншими працівниками поліції оглядає місця біля вікон, дверей, парканів, газонів, грядок, а також територію, прилеглу до місця події, на якій запахи слідів зберігаються довше; 13) обстежує шляхи руху осіб після з'ясування обставин учинення кримінального правопорушення і вивчення обстановки місця події, визначає спосіб застосування розшукового собаки; 14) за допомогою розшукового собаки здійснює обшук місцевості або приміщень для виявлення речових доказів або осіб, які переховуються; 15) застосовує собаку для затримання правопорушника (у разі спроби втечі) або припинення опору. Збір запахових слідів і предметів для використання розшукових собак чи собак-детекторів на місці вчинення кримінального правопорушення здійснюють із дозволу керівника (старшого) групи з огляду місця події після його фотографування. Факт вилучення запахових слідів і засіб їх консервації працівники слідчо-оперативної групи фіксують

у протоколі огляду місця події, про що складають окремий протокол (п. 4.18–4.19 Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України, затвердженої наказом МВС України від 1 листопада 2016 р. № 1145).

Учасники слідчого огляду під час вилучення запахових слідів повинні враховувати їх специфіку, адже ті при взаємодії з оточуючим середовищем здатні швидко втрачати або змінювати свої властивості. Зокрема, необхідно враховувати, що краще вбирають і довше зберігають запах людини бавовняні тканини, взуття, головні убори, дерев'яні предмети, вологий ґрунт, сніг, трава. Гірше запах зберігається на гладких поверхнях, кам'янистому ґрунті, асфальтних покриттях, металевих виробках тощо.

Існують декілька способів вилучення (відібрання, збирання) запахових слідів, у криміналістиці їх називають *контактні* чи *безконтактні*.

1. Вилучення слідів запаху через адсорбцію (вилучення адсорбенту, що увібрав запах) і консервацію. З цією метою широко використовують фрагменти чистої бавовняної тканини (байка, фланель, марля) розмірами приблизно 10 x 15 см, серветки з фланелі (які добре адсорбують молекули пахучої речовини), фільтрувальний або звичайний папір, алюмінієву фольгу в рулоні, паперові конверти для упаковки загорнутих у фольгу предметів, чисті скляні банки з металевими кришками, пульверизатор, анатомічні (великі) пінцети, товсті гумові рукавички, шприци тощо.

Вилучення запахових слідів через адсорбцію можуть відбуватися такими методами:

а) *відсмоктування (забір) молекул запаху медичним шприцом (завдяки створенню вакууму).* Цей метод застосовують, коли є об'ємний слід взутої ноги, невидимий слід руки на дверях, до яких торкався злочинець (сидіння в машині, стілець, крісло, де він сидів). Для цього шприц об'ємом 100–200 см³ підносять голкою до поверхні сліду й, переміщуючи його на висоті 1–2 см, відсмоктують повітря з молекулами запаху. Отриману порцію закачують у скляну ємність, для чого останню перевертають горловиною вниз. Цю процедуру роблять п'ять і більше разів, потім ємність герметично закривають і відповідним чином опечатають. У ємність перед закачуванням повітря з молекулами запаху рекомендовано помістити невеликі тампони стерильного

бинта, фланелевої тканини, які зменшують рух газової суміші в банці, адсорбують молекули і в такий спосіб краще зберігають запах;

б) *забір молекул запаху безпосередньо ємністю (через створення вакууму)*. Поліетиленову ємність стискають, підводять горловиною до сліду та звільняють зусилля стискання. Ємність розправляється і втягує всередину з поверхні сліду повітря з молекулами запаху. Ємність герметично закривають;

в) *адсорбування запахового сліду на штучні носії*. Цей прийом рекомендують використовувати для вилучення та консервації запахових слідів ніг, мазків рук, одягу, предметів, яких торкався злочинець. Він полягає в накладенні на предмет-носій запаху адсорбенту (клапті байки, фланелі, марлеві серветки). Ідеться про поглинання речовини з розчину чи газу поверхневим шаром сорбенту. Для кращого вилучення запаху зі сліду поверх сорбенту кладуть алюмінієву фольгу й поліетиленову плівку, притискаючи їх вантажем. Якщо слід розташований на вертикальній поверхні предмета-носія, то сорбент, фольгу та плівку зміцнюють клейкою стрічкою. Час мінімального контакту адсорбенту з предметом-носієм запаху не повинен бути менше однієї години. Молекули запаху адсорбуватимуться на ворсинках тканини й таким чином наситять тканину запахом сліду. Після цього серветку поміщають у герметичну ємність. На ємності наклеюють етикетки й бирки, на яких вказують дату; місце й час, протягом якого вилучалися запахові сліди; у процесі якої слідчої (розшукової) дії та у якій справі вони вилучені; з якого об'єкта зібрали запахові проби (матеріал слідоносія); особливі умови для вилучення (різкі запахи, запахи тварин, сила вітру, температура, опади). Усі ці дані мають бути засвідчені підписами осіб, які вилучають, а також підписані понятими;

г) *метод аплікації* (від лат. *applicatio* – прикладання) за допомогою тривалого контакту фрагментів бавовняної тканини з предметами-носіями пахучих слідів. Спосіб ґрунтується на переході пахучих речовин потожирових слідів людини з об'єкта-носія на бавовняні серветки в результаті дифузійних і сорбційних процесів. Використання цього способу дає змогу зберегти на предметах-носіях мікротраси й мікрочастинки і не перешкоджає проведенню надалі дактилоскопічних, трасологічних, генотипоскопічних та інших досліджень. Випаровування пахучих речовин із вилучених плям крові не перешкоджає подальшому дослідженню цих плям іншими біологічними методами.

Збір запахових слідів проводять із використанням пінцетів і чистих гумових рукавичок для запобігання привнесенню сторонніх пахучих речовин. Якщо об'єкт-носії дуже сухий, то перед вилученням слідів над ним один-два рази розпилюють пульверизатором дрібними краплями воду, тому що легке зволоження таких предметів сприяє кращому переходу пахучих речовин. Вилучені з місця події предмети одягу злочинця, шкіряні й бавовняні рукавички, взуття в процесі збирання запахових слідів, як правило, не зволожують. Далі ділянки найбільш імовірного й інтенсивного контакту людини з предметом накривають або обгортають одним шаром заздалегідь приготованих серветок (клаптиків) із бавовняної тканини, поверх яких поміщають відірвані від рулону шматки алюмінієвої фольги. Потім серветки через фольгу щільно притискають до поверхні предмета-слідоносія. Бавовняні серветки, що застосовують, до збору запахових слідів повинні зберігатися в умовах, що виключають накопичення на них сторонніх запахових слідів людини й випадкових пахучих інгредієнтів.

До горизонтальної поверхні об'єкта-носія запахового сліду серветки, накриті фольгою, притискають вантажем. До невеликих предметів (ключі, рукоятка викрутки, інші знаряддя зламу) серветки притискають через фольгу, щільно обтискаючи згортком, що вийшов, руками. При збиранні запахових слідів із предметів одягу щільність контакту з бавовняними серветками забезпечують згортанням предмета з поміщеними серветками всередину і фіксацією їх у такому положенні мотузкою. Усередині взуття та головних уборів серветки притискають фольгою та зім'ятим папером.

Тривалість контакту (період накопичення серветками пахучих речовин, які переходять на них з об'єкта, що досліджується) повинна становити не менше 1 години. Збільшення терміну контакту в 2–3 рази сприяє повнішому збору запахових слідів. Бавовняні серветки із зібраними запаховими слідами знімають з об'єкта-носія запахового сліду й упаковують окремо з кожного предмета в герметичні ємності (банки, поліетиленові пакети, контейнери з пластику, папір, картон для пакування) або обертають кількома шарами алюмінієвої фольги;

г) *забір молекул запаху за допомогою ватних чи марлевих тампонів.* Для цього пінцетом беруть стерильний тампон, яким із легким натиском проводять по поверхні запахоносія і поміщають у скляний герме-

тичний посуд темного кольору. Так пахучі речовини відбирають з одягу підозрюваного, його особистих речей та слідів взуття;

д) *відбір запахових слідів за допомогою спеціальних науково-технічних засобів*. Оптимальним сорбентом визнано активоване вугілля, яке зберігає на собі пробу запаху до двох років і забезпечує можливість її багаторазового (5–8 разів) використання.

Запропоновані методи застосовують у випадку, коли не вдається вилучити об'єкт-носії запахового сліду повністю, тож відбирають запахову пробу, необхідну для подальшого дослідження. Проте вилучення запахових слідів бажано проводити без знищення чи пошкодження об'єктів, де вони перебувають, а також інших слідів, наявних на цих об'єктах. Також не рекомендується вилучати запахові сліди з об'єктів-носіїв, стосунок яких до вчиненого злочину є сумнівним, а також із тих, що погано утримують запахові сліди. Більше того, одночасно з відібранням запахових слідів з об'єкта-носія запахового сліду відбирають зразок фонового запаху. Для цього в приміщенні, у якому проводиться огляд місця події (або на місцевості), у різних місцях, але на невеликій відстані від об'єкта-носія запахового сліду розміщують декілька чистих фрагментів тканини на час проведення процесуальної дії. Після закінчення процесуальної дії фрагменти тканини з кожною відібраною пробкою роздільно й ретельно загортають у 2–3 шари алюмінієвої фольги, обжимаючи краї (для попередження втрати запахових речовин), або закривають у скляні банки з металевими кришками.

2. Вилучення безпосередньо об'єкта-носія (джерела) запахової інформації. Значну частину об'єктів-носіїв, що підлягають вилученню з місця події, становлять різні предмети зі слідами поту й крові (одяг, знаряддя злочину), волосся тощо. Зокрема, об'єктами-носіями запахових слідів можуть бути: 1) різні предмети, що знаходились у контакті з тілом живої людини (речові докази, особисті речі, одяг, взуття, недопалки, знаряддя вчинення злочину, дверні ручки, замки зі слідами перепили, посуд, телефонна слухавка, кермо автомобіля, дивани, стільці, крісла, чохли сидінь автомобіля), – якщо вони не зволожені, упаковують у кілька шарів алюмінієвої фольги й доставляють для консервації запахових слідів. Упаковують такі об'єкти в скляні банки або паперові пакети. Вологі об'єкти перед цим просушують за кімнатної температури без застосування нагрівальних приладів. Перед копіюванням (зняттям) відбитків долонної поверхні пальців

рук із будь-якого предмета, цей предмет упаковують в герметичну коробку разом із фрагментом адсорбенту (тканини) для вбирання запаху безконтактним способом. У лабораторних умовах спеціаліст-одоролог вилучає запаховий слід, лише після чого знімають дактилоскопічні й інші сліди; 2) вологі ймовірні об'єкти-носії слідів індивідуального запаху просушують при кімнатній температурі у тіні без застосування нагрівальних приладів. Після цього невеликі об'єкти-носії упаковують окремо спочатку в 2–3 шари побутової алюмінієвої фольги заковчуванням носія в рулон із загинанням усередину й обтисканням пальцями рук кінців цього рулону з метою більш надійної його герметизації, а потім – у поштові паперові конверти. Більш великі ймовірні запахоносії упаковують безпосередньо в декілька шарів щільного поштового обгорткового паперу; 3) сухі первинні об'єкти-носії слідів індивідуального запаху упаковують невідкладно аналогічним чином; 4) невеликі предмети упаковують у кілька шарів алюмінієвої фольги, а потім у папір, великі – у цупкий папір (кожний предмет окремо); 5) волосся, нігті, частки тканин загортають у фольгу й поміщають у паперову упаковку (конверт); 6) сліди крові (плями сухої крові) вилучають повністю (або їх частину) і упаковують безпосередньо в поштові паперові конверти. Для одорологічного дослідження непридатні зразки крові трупа в гнилісному стані й ті, що підлягали впливу високої температури або знаходилися довгий час у воді; 7) плями рідкої крові відбирають на стерильний медичний бинт. Такі сліди рекомендовано збирати на уніфіковані носії у вигляді оверлоченої по контуру фланельової тканини розміром 50×50 мм. Відбір плям рідкої крові здійснюють двома способами: а) із центру або середини калюжі (плями); б) із периферій до центру. Після цього зразки крові підлягають просушуванню при кімнатній температурі в тіні й наступній упаковці безпосередньо в паперовий поштовий конверт.

При оцінці й вилученні можливих об'єктів-носіїв запахових слідів людини слід урахувати такі закономірності слідоутворення: 1) пітливість, фізичне навантаження, низький рівень гігієнічної культури суб'єкта-слідоутворювача; 2) стан навколишнього середовища й атмосферні фактори (дощ, сніг, вологість, температуру); 3) збільшення часу й інтенсивності контакту учасника події з джерелом запаху (об'єктом-носієм); 4) ступінь захищеності джерел запаху (об'єктів-носіїв); 5) ступінь чистоти проб, що відбираються; 6) давність залише-

них запахових слідів; 7) стан запахових слідів і їх місце виявлення тощо.

3. Комбінований спосіб, який передбачає одночасне вилучення слідів запаху за допомогою адсорбції та вилучення безпосередньо об'єкта-носія (джерела) запахової інформації.

Під час вилучення запахових слідів і їх об'єктів-носіїв необхідно уникати таких типових помилок: 1) упакування об'єктів-носіїв запахових слідів у матеріал, що не утримує запаху; 2) спільне упакування різних об'єктів-носіїв запаху; 3) упакування об'єктів-носіїв запахових слідів з іншими об'єктами.

Виявлення запахових слідів (у тому числі й об'єктів-носіїв) вимагає життя **відповідних заходів щодо їх зберігання та консервації**. Насамперед необхідно усунути вплив факторів, що сприяють вивітрюванню або знищенню запахових слідів. З цією метою для їх пакування використовують пробірки, флакони, контейнери зі скла, пластмаси або металу. Вибір матеріалу упаковки залежить від природи походження запахового сліду й об'єкта-носія такого сліду. За відсутності стерильної скляної ємності з металевою або скляною кришкою можна законсервувати безпосередньо у фольгу із загином у середину й обтисканням пальцями рук кінців такої упаковки з метою її більш надійної герметизації. Якщо об'єкт-носієв невеликих розмірів, після цього упаковку з фольги упаковують у паперовий поштовий конверт відповідного розміру, на якому й виконують усі необхідні засвідчувальні написи слідчого й понять.

Для нетривалого зберігання (консервації) адсорбент загортають у 3–4 шари фольги, упаковують у новий поліетиленовий пакет, щільно закріплюють, опечатають і негайно надсилають в одорологічну лабораторію для проведення судово-odoroлогічної експертизи. Проте при довготривалому зберіганні (консервації) заборонено використовувати полімерні пакети та кришки для упаковки й зберігання слідів запахової інформації, оскільки матеріал, з якого вони виготовлені, здатен пропускати запах та/або вбирати його.

Загальні вимоги щодо упаковки і транспортування об'єктів-носіїв запахових слідів, які направляють на експертне дослідження: а) незалежно від виду об'єктів, якщо вони знаходяться у вологому стані, необхідно перед направленням на дослідження їх висушити. Слід забезпечити відсутність впливу на об'єкти прямого сонячного проміння,

джерел тепла й нагрівальних приладів; б) об'єкти дослідження повинні бути направлені до експертної установи тільки в упакованому вигляді. Кожний об'єкт поміщають в окрему упаковку. Упаковка зразків порівняння повинна проводитись окремо від речових доказів і контрольних зразків. Роздільно упаковують об'єкти, вилучені з різних об'єктів-носіїв або з різних місць; в) на кожній упаковці повинні бути наступні реквізити: напис-пояснення зі вказівкою виду об'єкта, кількості, дати вилучення (часу, місця і способу отримання зразків), характеру предмета-носія; підпис слідчого; підпис спеціаліста; підписи понятих; відбиток печатки органу, що проводить розслідування; г) речові докази й інші об'єкти повинні упаковуватися і транспортуватися так, щоб виключити знищення або пошкодження об'єктів, а також необоротну зміну їх властивостей.

Після завершення процесуальної дії (огляду місця події) її результати фіксуються у протоколі (ст. 103–107 КПК України). У протоколі відображають наступну інформацію: умови виявлення та вилучення; час і місце знаходження об'єктів-носіїв запахових слідів; способи виявлення та вилучення запахових слідів (об'єктів-носіїв); науково-технічні засоби роботи із запаховими слідами; методи зберігання (консервації) запахових слідів; локалізацію ділянки поверхні, з якої здійснювався забір; вид, стан і матеріал ділянки поверхні, з якої проводився забір; матеріал, розмір і колір адсорбенту; час контакту адсорбенту з поверхнею; температуру навколишнього середовища й погодні умови; спосіб упакування, вид і ємність тари; спосіб опечатування, пояснювальні записи; спосіб упакування об'єкта-носія тощо.

Упаковані належним чином об'єкти-носії запахових слідів і виявлені й відібрані запахові сліди (проби, зразки) опечатують, розміщують етикетки (бирки), на яких указують: найменування об'єкта-носія (проби), дату, місце, час його вилучення; обставини й умови їх вилучення (відчутні запахи, сила вітру, температура, опади тощо). Зазначена інформація завіряється підписами учасників процесуальної дії.

У разі необхідності застосовують додаткові (факультативні) способи фіксування ходу й результатів процесуальної дії під час досудового розслідування з дотриманням вимог гл. 5, 20–21 КПК України (фото-, відеозйомка, плани, схеми). Об'єкти-носії запахових слідів фіксують із номерними покажчиками – до накладення адсорбенту і під час адсорбції. На планах (схемах) позначають місця, де проводилося віді-

брання (забір) запахових слідів, і зовнішній вигляд об'єктів-носіїв запахових слідів.

16.4. Одорологічна вибірка й використання її результатів під час досудового розслідування

Під час розслідування кримінальних правопорушень одорологічні знання можуть використовуватись у двох формах: проведення одорологічної вибірки та призначення одорологічної експертизи.

Одорологічна вибірка – це сукупність технічних і тактичних прийомів використання біологічного детектора – аналізаторів (рецепторів) нюху службового собаки, які можуть бути застосовані в межах оперативно-розшукових заходів, слідчих (розшукових) дій або є основою для проведення судово-одорологічної експертизи. Іншими словами, *одорологічна вибірка* є способом ототожнення людини за її запаховим слідом за допомогою біодетектора (собаки). Так, за результатами її проведення спеціаліст-кінолог складає довідку; у разі її проведення слідчим у формі слідчого експерименту – протокол; у межах проведення судово-одорологічної експертизи зазначається у висновку експерта.

Проведення одорологічної вибірки передбачає певну послідовність, яка гарантує об'єктивність і надійність її результатів. Одорологічну вибірку здійснюють у певному порядку, який забезпечує раціональне й найбільш цілеспрямоване її проведення. Для проведення одорологічної вибірки рекомендують залучати двох спеціалістів-одорологів. Один із них буде працювати з біодетектором, а інший – виконувати всі необхідні дії з об'єктами вибірки. Їх дії мають бути ізольовані одна від одної, що забезпечуватиме додаткові гарантії об'єктивності отриманих результатів.

Одорологічна вибірка повинна проводитися: 1) за стандартними зразками запаху, без участі підозрюваної чи обвинуваченої особи; 2) слідчим чи оперативним працівником за його дорученням; 3) після слідчого огляду (огляду місця події) чи згодом після нього, коли вже підготовлені відповідні умови; 4) через добу після консервації об'єктів –

коли досягнуто рівномірного розподілу пахучих речовин на серветці-адсорбенті (в ємності). Якщо ж виникає гостра необхідність зробити це раніше, то можна провести вибірку через 12 годин після вилучення запахового сліду; 5) у спеціальному приміщенні, захищеному від безпосереднього впливу запахів учасників вибірки; 6) за участю понять; 7) в умовах, коли інші учасники вибірки повинні спостерігати збоку через прозору (скляну, пластикову) перегородку; 8) вибірку проводять у денний час; 9) вибірку повторюють двічі-тричі, при цьому джерело запаху щоразу переміщують на нове місце. Крім того, заборонено проведення одорологічної вибірки, яка принижує честь і гідність людини, має на неї негативний психічний вплив.

Організація вибірки складається з підготовчих дій та безпосереднього її проведення. **Підготовка** включає вибір часу, місця, учасників, запрошення спеціаліста; підбір відповідних об'єктів – джерел запаху, предмета – зразка запаху; підготовку технічних засобів фіксації результатів вибірки.

Процес одорологічної вибірки проходить так. Одорологічна вибірка починається з того, що її учасникам роз'яснюють цілі та завдання цієї дії; пред'являють адсорбенти із запахом, які зібрані з місця події або з донора (носія слідів запаху). Об'єкти, що підлягають одорологічній вибірці, – це насамперед речові докази.

У процесі одорологічної вибірки слідчий (або інший учасник одорологічної вибірки), дотримуючись правил стерильності, витягує з ємності адсорбент із запахом, вилученим із місця події, який розміщується в контейнері (має бути не менше 10 осередків) зі зразками запаху інших людей. Останні можна отримати безпосередньо перед одорологічною вибіркою, відібравши запах у присутніх осіб (учасників). Після цього запрошують фахівця – кінолога із собакою та дають йому адсорбент із донорським запахом підозрюваного, обвинуваченого. Адсорбент із запахом кінолог тримає пінцетом. Можна також помістити його в спеціальну ємність, щоб тварина не торкалась об'єкта.

Потім собака самостійно вибирає пред'явлені об'єкти, показуючи своєю поведінкою впізнаний запах. Для переконливості цього процесу собака здійснює свої дії неодноразово, розташування об'єктів змінюють, використовують кілька собак.

Службові собаки досить точно здійснюють вибірки людей із проб пахучих речовин із повітря приміщень, навіть якщо вони перебували

в приміщенні 10–15 хвилин. Наявність у приміщенні запахів інших осіб істотно не впливає на вибірку конкретної особи. Пахучі речовини людини в повітрі приміщень тримаються тривалий час (2–3 доби). Короткочасне провітрювання приміщення не істотно впливає на їх безпеку. Для надійної одорологічної вибірки достатньо кількох десятків кубічних міліметрів повітря з молекулами пахучих речовин, які взяті з людини або пахучого сліду. Службові собаки точно роблять вибірку за запахом, отриманим з дрібних предметів (сірників, кнопок, цвяхів тощо).

Результати одорологічної вибірки слід фіксувати за допомогою фото-, відео, про що роблять позначку в протоколі. У протоколі зазначають дату, час і місце проведення одорологічної вибірки; хто її проводив і хто був при цьому присутній; коли, де і ким взято запахову пробу, прізвища помічників; результати вибірки, а також інші відомості. Наприкінці протоколу дається висновок результату роботи біологічного детектора (собаки).

Кінологічна вибірка має низку істотних відмінностей від експертного дослідження запахових слідів людини: 1) в експертно-криміналістичному дослідженні запахових слідів вирішуються як слідчі, так і оперативно-розшукові завдання, кінологічна вибірка використовується тільки в оперативних цілях; 2) кінологічна вибірка – лише один із методичних прийомів, який використовується в експертному дослідженні запахових слідів поряд зі спеціалізованими собаками щодо знаходження діагностичних ознак запахових слідів і наборами тестувальних запахових проб; 3) у лабораторному аналізі досліджуються запахові проби, отримані з вилучених предметів-слідоносців, і порівняльні зразки, отримані від осіб, яких перевіряють. В оперативній кінологічній вибірці безпосередньо використовуються вилучені предмети, люди й речі, що їм належать; 4) по-різному вирішується питання про суб'єкта і його роль у дослідженні; за допомогою спеціального тестування експерти за допомогою собак виявляють необхідні ознаки запахових слідів, тоді як роль учасників кінологічної вибірки обмежена спостереженням за роботою собаки; 5) фахівець, який виконує кінологічну вибірку, повинен мати знання у кінології; від експертів додатково потрібні криміналістичні знання у сфері вивчення запахових слідів людини, вони мають володіти комплексом методик лабораторного аналізу їх визначальних ознак; 6) експертне дослідження запахо-

вих слідів людини, на відміну від «кінологічної вибірки», проводиться в кілька етапів, що доповнюють один одного в незалежних дослідженнях, нерідко протягом кількох днів; 7) результат кінологічної вибірки визначається переважно якістю виучки застосовуваного собаки, а експертизи – повнотою дослідження особливостей запахових слідів; 8) проведення кінологічної вибірки не передбачає використання науково обґрунтованих, апробованих на практиці методик криміналістичного дослідження пахучих слідів, тому її результати процесуального значення не мають і використовуються для перевірки розшукової версії або у вирішенні оперативних завдань.

Однією з проблем, що визначають практичне використання криміналістичної одорології в розслідуванні злочинів, є оцінка доказового значення результатів дослідження запахових слідів. Основу вибірки утворюють вихідні начала, теорії, принципи, що визначають її зміст, предмет, методи, засоби. Результати її залежать від рівня розвитку технічних засобів і методів дослідження. Звідси до оцінки результатів вибірки треба підходити комплексно, ураховуючи всі її структурні елементи, зокрема вихідні теоретичні дані: а) газоподібні речовини – це рівнопорядкові речові джерела доказів; б) вибірка – це своєрідна дослідницька діяльність фахівця; в) результати вибірки можуть бути перевірені іншими засобами; г) надійність результатів вибірки може бути визначена кількісно; ґ) у проведенні одорологічної вибірки бере участь фахівець-кінолог, який має наукові знання з поведінки тварин. Спеціальні знання кінолога дають йому змогу «читати» поведінку біодетектора й робити висновки про об'єктивність дослідження.

Проблеми достовірності результатів вибірки безпосередньо пов'язані з практикою використання біологічних детекторів – собак. У той же час не слід змішувати це з отождненням конкретного об'єкта за запахом із використанням технічних можливостей (інструментальних засобів). Немає принципових відмінностей між використанням біологічного й технічного детекторів, проте результати першого, на відміну від другого – висновку експерта, що є засобом доказування, не визнаються джерелом доказів. Процесуальний характер одорологічної вибірки слід розглядати як використання спеціальних знань фахівцями. Результати вибірки деяких об'єктів можна перевірити сучасними технічними засобами завдяки проведенню судової експертизи речовин,

матеріалів і виробів, об'єктами якої є сипкі, рідкі й газоподібні речовини. Така діяльність набуває процесуальної форми проведення судової експертизи або участі спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій.

Одорологічна вибірка встановлює не тотожність, а лише джерело походження. Все це свідчить, що результати вибірки за доказовим значенням аналогічні експертному висновку про однорідність або групову належність об'єктів дослідження.

Достовірність результатів такого дослідження перевіряють багаторазовою постановкою дослідів із використанням інших біодетекторів, а самі результати вибірки не є судовим доказом, а використовують лише в оперативних та організаційних цілях. Це пов'язано з тим, що можуть бути помилки собак. Крім цього, проби повітря, що вилучаються на місці події, не є речовим доказом, оскільки вони не сприймаються слідчим і понятими безпосередньо, а також не можуть бути відображені в протоколі. Що ж до перспектив розвитку та становлення цієї експертизи, то їх треба пов'язувати зі створенням інструментальних детекторів. Застосування спеціальних приладів (інструментальної ольфактроніки) у формі судової одорологічної експертизи є доказом.

Об'єктивність, достовірність, переконливість і наочність результатів одорологічної ідентифікації забезпечує застосування таких **тактичних прийомів**: 1) під час вибірки використовують лише спеціально підготовлених собак. Собак, яких застосовують для роботи зі слідами на місці події, ніколи не використовують для вибірки, і навпаки. Розроблено спеціальну систему дресирування собак, призначених для вибірки, що ґрунтується на системі певних обмежень у режимі тварини, що поєднують із заохочувальними стимуляторами; 2) для вибірки застосовують лише уніфіковані запахоносії, які не відрізняються один від одного своїм зовнішнім виглядом, що гарантує вибірку виключно за запахом; 3) роль кінолога при вибірці зведена до мінімуму, а саме: надання собаці для занюхування об'єкта-носія запаху, що перевіряється, подача команд собаці на вибірку й повернення у вихідне положення після її закінчення; 4) неодноразове повторення вибірки зі зміною місць об'єктів і використанням декількох різних собак; 5) виключення впливу на собаку під час вибірки сторонніх подразників через створення належних умов, у тому числі організацію спостереження за пе-

ребігом вибірки запрошеними особами таким чином, щоб вони не впливали на поведінку собаки. Незважаючи на те, що сама вибірка проводиться в режимі технічної процедури (якщо вона проводиться в процесі доказування), необхідна присутність незацікавлених спостерігачів, які виконують, по суті, функції понятих, а за можливості – і особи, яка проводить розслідування. Довідка, що складається про вибірку, повинна містити докладний опис не тільки результатів, а й умов і процесу вибірки тощо.

16.5. Підготовка, призначення та проведення судово-odoroлогічної експертизи

Судово-odoroлогічна експертиза – процесуальна дія, яка є джерелом доказів, а її результат (висновок) використовують як доказ у кримінальному провадженні.

Загальні положення судово-odoroлогічної експертизи: 1) судово-odoroлогічна експертиза дає змогу вирішити як ідентифікаційні, так і діагностичні завдання; 2) для вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань застосовують біологічні та/або інструментальні детектори (аналізатори) нюху;

Судово-odoroлогічну експертизу поділяють на два види: 1) кінологічна, основною формою її проведення є одорологічна вибірка; 2) інструментальна, із застосуванням науково-технічних засобів.

Загальні правові підстави проведення судово-odoroлогічної експертизи закріплені в Конституції України, КПК України, законах України «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Державне бюро розслідувань», «Про судову експертизу», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 тощо. Отже, процедура проведення судово-odoroлогічної експертизи є визначеною, проте не є нормативно закріпленою. У чинному законодавстві України немає згадки про одорологічну експертизу. В цьому плані, КПК України регламентує

лише порядок залучення особи, яка володіє науковими, технічними й іншими спеціальними знаннями у разі необхідності при розслідуванні кримінальних правопорушень.

Орієнтовний **перелік питань**, які можуть бути поставлені на вирішення судово-одорологічної експертизи є таким.

1. Чи є в представлених пробах (або на предметах) запахові сліди людини?

2. Від однієї чи декількох осіб походять запахові сліди людини з представленого об'єкта?

3. Чи є на даному об'єкті запахові сліди конкретної підозрюваної особи, потерпілого, чиї порівняльні зразки направлені на дослідження? Чи є в слідах крові, поту з даних об'єктів індивідуальний запах конкретної особи, чиї порівняльні зразки представлені на експертизу?

4. Чи наявні в наданих для дослідження запахових зразках запахові сліди людини?

5. На яких із представлених предметів є запахові сліди підозрюваного або інших осіб (чиї порівнювані зразки направлені на дослідження)?

6. Чи характеризуються індивідуальним запахом даної особи проби зі слідів рук, ніг (ношеного взуття), які виявлені на місці події, при обшуку квартири, за інших обставин?

7. Особою якої статі залишені запахові сліди на наданих для дослідження предметах (матеріалах)?

8. На яких вилучених предметах-слідоносіях є запахові сліди осіб, які перевіряються, чиї порівнювані запахові сліди представлені на дослідження?

До порівняльного матеріалу (зразків для дослідження) при проведенні судово-одорологічних експертиз висувають такі вимоги: 1) не може бути піддано сумніву походження певних зразків від об'єктів, що перевіряються; 2) зразки повинні відображати достатній обсяг їх властивостей; 3) зразки повинні бути придатними для зіставлення з ідентифікуючими об'єктами.

Найбільш придатні первинні об'єкти-носії та відповідні зразки запахових слідів, що перебували в постійному або тривалому контакті з тілом особи (плями крові, засалене волосся, особисті речі (поношені предмети одягу, взуття), предмети особистого побуту (гребінець, носова хустина, окуляри, наручні годинники тощо), потожирові сліди

шкірного покриву (рук, ступні босих ніг, губ тощо), а також взуття людини). Менш надійні в одорологічному дослідженні об'єкти-носії та відповідні зразки запахових слідів, що утворилися при короткотривалому (декілька хвилин) контакті людини з предметами, що не належать їй (знаряддя злочину, ручка дверей, кнопка дзвінка тощо). **Не придатні як об'єкти одорологічної експертизи:** сліди запаху, утворені одиначним дотиком людини; біологічні носії запаху, у тому числі мікросубстанції та інші фрагменти тіла й організму людини, її потожирові виділення, кров та інші виділення, які мають ознаки гниття або плісняви; аналогічні об'єкти-носії запаху, які відібрані від трупів із вираженими ознаками розкладання; об'єкти, які зазнали високого термічного впливу (пожежа, спалення, вибух).

Особливу увагу приділяють **відібранню порівняльних зразків для експертизи**. Так, у разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи їх відбирає сторона кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснює суд або за його дорученням залучений спеціаліст. Порядок **відібрання зразків із речей і документів** встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160–166 КПК України). Відбирання **біологічних зразків у особи** здійснюють за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України. У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається, в порядку, передбаченому ст. 160–166 КПК України, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подане стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово (ст. 245 КПК України). Відбирання зразків індивідуального запаху особи для судово-odoroлогічної експертизи здійснюється виключно в лабораторних умовах із застосуванням інструментальних засобів (наприклад, з використанням вакуумної криогенної установки для перенесення зразків індивідуального запаху особи, яку перевіряють, з її висушених або рідких зразків крові на уніфікований Запахо-носії).

В іншому випадку відбирання зразків для судово-odoroлогічної експертизи може відбуватися в межах проведення слідчих (розшукових) дій, а саме огляду речей, під час якого спеціаліст (експерт-odoro-

лог) вилучає певні зразки запаху з використанням одорологічної валізи. Після цього ємність із відібраними зразками може бути безпосередньо направлена в одорологічну лабораторію.

Результати проведення одорологічної експертизи оформляють у формі висновку експерта. Висновок за результатами дослідження запахових слідів може бути категорично позитивний (установлено наявність аналізованої запахової характеристики); категорично негативний (аналізованої запахової характеристики на об'єкті не виявлено); імовірно позитивний (на предметі (матеріалі), можливо, наявна аналізована запахова характеристика); імовірно негативний (на предметі (матеріалі), можливо, немає аналізованої запахової характеристики).

Запитання для самоконтролю

1. Що собою являє криміналістична одорологія? Що складає її наукові основи і які вона вирішує завдання?
2. Які ви можете назвати види криміналістичної одорології?
3. У чому полягає сутність запахового сліду?
4. Які властивості запахових слідів?
5. Які види запахових слідів ви можете назвати?
6. Назвіть джерела-носії запахових слідів?
7. Які способи виявлення запахових слідів ви знаєте?
8. Які способи вилучення запахових слідів існують?
9. Які особливості консервації запахових слідів?
10. У чому полягає одорологічна вибірка і її сутність? Яку роль відіграє службовий собака?
11. Сутність і завдання судово-odoroлогічної експертизи.